

УДК (477)340.15:94“16”

Т.О. МАТВЄЄВА, канд юрид. наук, доц.,
Національний юридичний університет імені Яро-
слава Мудрого

ЗАКОНОДАВСТВО ГЕТЬМАНЩИНИ У 18 СТ.

Ключові слова: кодифікація, Гетьманщина, «Пра-
ва, за якими судиться народ малоросійський»

Національно-визвольна війна українського народу, яка тривала з 1648 по 1654 роки, закінчилася звільненням значної частини українських земель з-під влади Речі Посполитої і утворенням української національної держави Гетьманщина. Внаслідок переможної народно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького сформувалася Українська Козацько-Гетьманська держава. Вирішальну роль у формуванні держави відіграла Запорізька Січ. За формою правління Гетьманщина була республікою з найвищим органом влади – Загальною Військовою Радою. Другою за значенням владною структурою була Рада генеральної старшини. Функції виконавчого органа виконував Генеральний уряд. Його обирали разом з гетьманом на Військовій Раді. Центральне місце в усій системі органів влади посідав гетьман.

Ознаками Гетьманщини (Війська Запорізького) були: територія, на яку поширювалася влада гетьмана, адміністративно-територіальний поділ на полки, сотні, курені; публічна влада, тобто офіційне керівництво суспільством, що здійснювалося спеціальними органами від імені гетьмана, власна система права; збройні сили, податкова система, державні символи, суверенітет, мова, інші культурні цінності. Офіційна назва козацької держави – Військо Запорізьке – існувала впродовж 1649–1783 рр. Тогочасний український народ називав цю державу Україною, Гетьманщиною.

За рішенням Переяславської Ради від 08.01.1654 року та Українсько-московського договору від 21.03.1654 р. («Березневі статті») Московська держава першою визнала держа-

вний суверенітет України. Проте після смерті Хмельницького царський уряд розпочав здійснювати політику спрямовану на обмеження суверенітету України. За українсько-московським договором 1654 р. у Гетьманщині була закріплена правова система, яка склалася у період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. і містила норми Литовського Статуту 1588 р., магдебурзького права, нормативні акти гетьманської влади, українського звичаєвого права тощо. Правова система Гетьманщини мала свої недоліки. Правові норми часто суперечили одна одній і були значною мірою застарілими. Це давало змогу судовим органам стосовно одних і тих же справ виносити різні рішення залежно від того, на яке джерело їм було вигідно посилалися під час вирішення судових справ.

У першій половині 18 ст. у Гетьманщині було здійснено кодифікацію українського права. Укази російського уряду 1728 і 1734 років надали кодифікаційній комісії статусу державного органа, а її роботі – характеру офіційної систематизації. У результаті проведеної кодифікаційної роботи 08.07.1743 року у Глухові було підписано проект кодексу під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». У «Правах» було вміщено норми державного, цивільного, кримінального та процесуального права Гетьманщини станом на першу половину 18 ст. «Права» не отримали державного затвердження з таких причин: поступове обмеження, а відтак повне скасування російським самодержавством автономного устрою Гетьманщини, зокрема власної правової системи; обґрунтування в кодексі права на політичне самовизначення; деяка відмінність українського права від російського; вдосконалена юридична техніка; відсутність посилань на російські джерела; розбіжності у поглядах стосовно доцільності затвердження Кодексу серед генеральної старшини. Не будучи офіційно затвердженими «Права» набули поширеного застосування в судових установах Гетьманщини як законодавчий акт при розгляді і вирішенні судових

справ. Кодекс Гетьманщини мав позитивний вплив на розвиток українського права.

В умовах ринкової економіки в Україні відбувається підвищений інтерес громадян до історії права. Науковці-правознавці повинні об'єктивно дослідити законодавство Гетьманщини, що має велике значення в умовах вдосконалення чинного законодавства України. Актуальність дослідження законодавства зумовлена тим, що впродовж періоду Гетьманщини - правові норми регулювали суспільні відносини між учасниками цивільного обороту, ними на практиці керувалися судові установи Лівобережної України [Гетьманщини], для яких вони були юридичними посібниками.

Перші дослідження історії кодифікації права на Україні почалися у першій половині 19 ст. Цю роботу здійснювали, призначені російським царем, кодифікаційні комісії по упорядкуванню загальноросійського законодавства. Першим вченим-юристом, який опублікував з коментарями у 1879 році «Права, по яких судиться малоросійський народ 1743 року» був О.Ф. Кістяківський. Глибокі дослідження всієї кодифікації українського права 18 століття здійснили В. Латкін, І. Каманін, Д. Мілер, М. Володимирський-Буданов, М. Грушевський, О. Єфіменко та інші.

В радянський період ця тема була досконало вивчена такими істориками держави і права, як професори П. Галанза, С. Кечек'ян, К. Софроненко, С. Юшков, П. Ткач; доцент В. Месяц навіть знайшов в архівах оригінал «Прав, по яких судиться малоросійський народ».

Визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої 1648–1654 років внесла суттєві зміни в розвиток права на Україні. Більшість джерел права, які функціонували в Україні в період її перебування у складі шляхетської Польщі, на визволених землях було скасовано. Це стосується постанов королівської влади та сеймів, «Уставу на волики», «Ординації Війська Запорізького реєстрового» 1638 року тощо, які затверджували панування магнатів, польської шляхти, католицької церкви. Певний час після війни навіть не

діяли положення Статуту Великого князівства Литовського 1588 року і «Порядок прав громадянських», де йшлося про прикріплення селян, купівлю-продаж землі «простими людьми».

Після національно-визвольної війни українського народу змінилася сама суть права, з'явилися нові норми. Це стосувалося насамперед питань земельної власності й володіння, станової належності, козацького самоврядування, обсягу свобод селян. Тому що, маючи головним завданням регулювання взаємовідносин у суспільстві шляхом установлення відповідної системи прав поведінки, право закріплювало інтереси привілейованого стану тогочасного суспільства – козацької старшини, української шляхти. Саме воно поставило питання про створення на міцній правовій основі централізованої системи підпорядкування, поширення і закріплення за собою володіння земельною власністю й право на працю селян. Робилося це під виглядом «стародавніх прав і вольностей», і в цьому її підтримували гетьман і цар.

«Стародавні права і вольності козацькі» підтверджувалися царем у 1665 році при обранні гетьманом Івана Брюховецького. Нерушимість малоросійських прав було загальним правилом гетьманських договірних статей другої половини 17 ст. і першої половини 18 ст. Проте «відсилка» до «малоросійських прав» проводилася без чіткого їх тлумачення. Фактично вона зовсім не означала повного повернення старих порядків, особливо на Півдні України, де більшість правових «традицій» у «чистому» чи дещо зміненому виді була привнесена в процесі заселення цієї території вихідцями з інших регіонів країни.

Коли Лівобережна Україна та Київ, згідно з «Березневими статтями» 1654 року увійшли до складу Росії на правах політичної та правової автономії, цей договір, визначаючи взаємовідносини між Росією та Україною, встановлював, що попередні права, якими керувалося населення України, не повинні були порушуватися російським урядом [1, с.83].

Нерушимість «малоросійських прав» була загальним правилом гетьманських договірних статей другої половини 17 століття і першої половини 18 століття. Проте, «відсилка» до «малоросійських прав» проводилася без чіткого їх тлумачення [2, с.63].

Джерела «попередніх прав». Найстаріше «попереднє право» Гетьманщини, що до речі, було і джерелом «Руської Правди» в Київській Русі – звичаєве право. За багатовікову історію українців склалися певні звичаї та традиції, поняття про мораль, справедливість, правду, поведінку. Звичаєве право – це специфічний вияв суспільної свідомості, загальнонародного переконання, моральних поглядів на те, що є правомірним і неправомірним.

Найпростішим способом санкціонування звичаїв є не заперечення населенню з боку держави керуватися правилами звичаю, з застосуванням державного примусу стосовно порушників цих правил. Поширений найвиразніший спосіб санкціонування – це дозвіл судам звертатися до правил звичаю для вирішення на їхніх засадах судових справ. Такий спосіб санкціонування звичаїв українського народу полягав у тому, що держава не забороняла їх.

Він мав особливе значення для України, територія якої була розчленована між кількома державами, що мали такі правові порядки, які були здебільшого незрозумілі для її народу.

У третій редакції Литовського Статуту 1588 року знову було підтверджено особливе значення норм звичаєвого права. Майже всі справи про спадщину, згідно з Статутом, повинні були розглядатися переважно на підставі норм, взятих ще з Руської Правди та звичаєвого права [3, с.27].

Суттєве значення мали норми звичаєвого права після приєднання Гетьманщини до Росії, коли царський уряд офіційно визнавав чинність «попередніх прав». Збереження цих прав, у тому числі звичаєвого, розглядалося, як важлива гарантія відносної автономії Гетьманщини у складі Росії. Про чинність і значення звичаїв у гетьманщині засвідчує також той факт, що навіть тоді, коли вже відповідно

виробилася певна практика застосування писаного права і назріло питання кодифікації права, від звичаєвого права ще остаточно не відмовились. Норми звичаєвого права діяли впродовж усього 17 і першої половини 19 ст. Норми звичаєвого права регулювало також частково земельні відносини переважно серед селянства і козацтва, окремі питання особистих і майнових відносин у сім'ї, дрібні кримінальні й цивільні справи та судових процес у сільських (копних доменіальних) судах та козацьких судах.

До звичаєвого права зверталися і Ф. Чуйкевич, укладаючи в 1750–1758 рр. Суд і розправу в правах Малоросійських, О. Безбородько в Екстракті малоросійських прав 1767 року, урядовці Сенату, що розробляли Екстракт 1786 року і кодифікаційні комісії 1804 і 1826 року.

До «попередніх прав», що визнавалися російським урядом і були чинними в Гетьманщині належала значна кількість джерел права польсько-литовського походження. Це сеймові постанови, конституції, князівські і королівські привілеї і грамоти, а також окремі її збірники і Статути. Перші конкретні вказівки на законність «правних книг» знаходимо в універсалі гетьмана Скоропадського від 16.05.1721 року, в якому йшлося про переклад Литовського Статуту, Зерцала Саксонів і книги «Порядок польського діалекту на наше руское наречіє» [4, с.71]. В Екстракті Малоросійських прав 1767 р. О. Безбородька 22 рази зустрічається посилання на сеймові постанови [5, с.92].

Князівські і королівські грамоти одержували міста і цілі соціальні групи населення. Так, грамоти, видані в 16 і 17 столітті м. Києву підтверджували право на самоуправління, а також право міського магістрату керуватися, як польським, так і литовським законодавством [6, с.157].

Найбільшого значення серед польсько-литовських джерел набули Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 років. Це кодекси середньовічного права Великого князівства Литовсь-

кого, що були чинними і на інкорпорованих до нього українських землях. Згадуються збірники і в Інструкції гетьмана Д. Апостола судам від 13.07.1730 року. Автор же збірника «Процес краткій» 1734 року кваліфікував Литовські Статути, як одні із основних джерел «права малоросійського».

Значне місце серед чинних джерел посідали збірники магдебурзького права. Воно діяло у Гетьманщині як основа самоврядування міст. Різні міста добивалися цього права в різний час, і права, які вони дістали від правителів, були неоднакові в кожному випадку і доповнювались чи змінювались на протязі історії все новими королівськими і князівськими грамотами. У Гетьманщині відомо декілька збірників магдебурзького права.

У 17 столітті поширеними стали збірники «Порядок прав цивільних», укладений 1559 року Гроїцьким, «Право цивільне холмінське» 1584 року та «Артикули права магдебурзького» укладені Кірштейном у 1557 році. Після приєднання Гетьманщини до Росії з'явилися нові збірники магдебурзького права українською мовою.

Фактично застосування магдебурзького права припинилося у Гетьманщині з застосуванням на неї «Установлення про губернії» 1775 року і створення загальноросійської судової системи.

Після приєднання Гетьманщини до Росії одним із основних джерел чинного права стали нормативні акти автономної влади. До них належали Договірні статті, акти гетьманської влади і акти Генеральної військової канцелярії.

На основі «Березневих статей» 1654 року доведено, що Договірні статті були важливим джерелом права Гетьманщини, за допомогою якого не тільки визначалися ті чи інші особи на посаду гетьмана, а й зароджувались нові. Договірні статті були юридичними актами, які визначали політико-правове становище Гетьманщини у складі Росії, не випадково всі кодифікатори використовували договірні статті при систематизації діючих норм і укладанні нових збірників права.

Серед чинних джерел права місцевого походження найпоширенішими були нормативні акти гетьманської влади, які видавалися у формі універсалів, ордерів, листів, інструкцій, декретів і грамот. Гетьманські універсали – офіційні акти державної влади Гетьманщини, що видавалися від імені гетьмана і містили законні розпорядження. Близькими до універсалів були гетьманські ордери та інструкції; гетьманські листи, грамоти, декрети використовувалися для того, щоб повідомляти про прийняті вищою владою законодавчі акти.

Генеральна Військова канцелярія видавала акти у формі універсалів та указів. Це були підзаконні нормативні акти, за допомогою яких затверджувалися правові акти вищих органів влади і проводилася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду.

До того ж, у зв'язку з тим, що на Україні діяли різноманітні за походженням джерела права, не всі з яких були досконалыми і їх норми не рідко суперечили одна одній, значення законодавчих актів місцевої автономної влади дедалі зростало.

На початку 18 століття в умовах наступу на вільність України, що не припинявся, на її територію поширюється дія різноманітних актів царської Росії [регламенти, приписи, положення, зводи, накази, інструкції, укази, маніфести]. Прикладами можуть бути: Указ 1714 року про єдиноспадковість, Табель про ранги 1722 року, Указ 1783 року про закріплення селян, Жалувана грамота дворянству 1785 року та інші.

На судочинство в Гетьманщині вплинули петровські укази з питань кримінального права 12 і 19 листопада 1721 року і «Про форму суду» від 03.11.1723 року. Збільшується також кількість нормативних актів, які самодержавство створювало саме для Гетьманщини. Найчастіше, на Україні вводилися в дію царські і сенатські укази, грамоти. Наприклад, укази про створення кодифікаційних комісій 1766, 1804, 1826 рр.

Статут – Військовий 1716 року, Вексельний 1729 року, про банкрутства та інші, які

регулювали структуру і компетенцію державних органів влади, містили в собі норми матеріального та процесуального права. Так, на підставі Установи 1775 року про заснування губерній був відкрити Харківський губернський магістрат у 1780 році.

Така одночасна дія на Україні різних джерел права викликала труднощі в роботі державних органів влади та судів, які при розгляді аналогічних справ керувалися різними джерелами і виносили суперечливі рішення. Уніфікація українського і російського права була проведена з введенням Зводу Законів Російської імперії 19 століття, який враховував найважливіші місцеві особливості правовідносин на Україні.

Таким чином, скасування автономії права здійснювалося лише в першій половині 19 століття, а у в 18 столітті мова йшла про скасування політичної автономії і спроби пристосувати місцеве право до російської системи, відновлюючи гетьманство на Україні, імперський уряд погодився відновити порядки, що існували на початку століття.

В період ліквідації гетьманства і заснування Малоросійської колегії на чолі з П.О.Румянцевим, останній був наділений правами її президента і призначений генерал-губернатором Малоросії. Указом від 10.11.1764 року П. Румянцеву надавалися всі права згідно з російським законодавством, зокрема, Генеральним Регламентом. Разом з тим, цей указ зберігав систему місцевих станових судів і дію попередніх джерел. Про ці ж джерела мова йшла і в указі кінця 18 – початку 19 століття, на підставі яких відновлювався попередній судоустрій.

Змінюючи місцеву систему діючого права, царський уряд не лише поширював на Україну загальноімперське законодавство. Але все частіше видавав юридичні акти, за допомогою яких створювалися спеціальні для цієї території норми матеріального і процесуального права. Специфіка окремих норм цивільного, кримінального і процесуального права в основному виявлялася в застосуванні тих

звичаїв чи порядків, що склалися на Україні історично і не могли бути уніфіковані за допомогою російського права.

У 18 столітті у зв'язку зі зміною правового статусу Російської православної церкви посилювалося втручання самодержавства і в правове життя української православної церкви шляхом введення в дію «Духовного регламенту» та інших нормативних актів, що регламентували організацію та різнобічну діяльність церкви. Джерелом права православної церкви були Кормчі книги, Номоканон та Церковні Устави князів Володимира і Ярослава, якими закріплювалося правове становище церкви і духовенства. Але, церковні суди не обмежувалися в своїй діяльності цими пам'ятниками. Вже в договірних Статтях 1654 року було застережено, щоб права, надані з давніх часів від княжат і королів «ни в чем ни нарушены были» [8. с.56].

Грамотою від 15.12.1686 року російському Патріарху заборонялося втручатися в діяльність українських церковних судів і приймати скарги на їх рішення. Підпорядкувавши київського митрополіта російському Патріарху, царський уряд, зберіг українські церковні суди, бо українське церковне право менше світського відрізнялося від російського церковного права.

На початку 18 століття, внаслідок строкастості джерел права на Україні до центральних установ Гетьманщини і Росії почали звертатися численні скаржники з України з проханням переглянути рішення місцевих судів, мотивуючи свої вимоги невпорядкованістю законодавства.

Перша кодифікаційна комісія зібралася у 1728 році для укладання єдиного Зводу «Права, по котрим судиться малоросійський народ». Комісії було надано право застосовувати діючі в Гетьманщині джерела права і навіть переробляти правові норми. За формою і внутрішньою структурою Звід відрізнявся від усіх діючих джерел, що були в розпорядженні комісії. На чолі кодифікаційної комісії стояв спочатку генеральний суддя

І. Борозна, а після його смерті генеральний обозний Я. Лизогуб.

Зміст Зводу. В цивільному праві розрізнялося право власності і право володіння. Переважала приватна власність на землю – землеволодіння української шляхти, землі козацької старшини «на ранг», церковні землеволодіння та інше. Передбачався поділ на нерухоме і рухоме майно, батьківську і материнську спадщину або особисте чесно набуте майно.

В достатньо розвинутому зобов'язальному праві, особливо забезпечувалися залогові відносини, які обслуговували зростаючі товарно-грошові відносини. Існували правові гарантії виконання договірних зобов'язань.

Спадкування здійснювалося за законом та за заповітом. Копні суди мали право за Зводом розглядати справи про спадок на основі звичаєвого права. Містився перелік фізичних осіб (злочинці, монахи, неповнолітні та в наслідок фізичних вад) заповіти яких не вважалися законними.

Шлюбно-сімейні відносини регулювалися переважно нормами церковного права та нормами звичаєвого права, які регулювали порядок взяття шлюбу. Особисті і майнові взаємовідносини подружжя, батьків і дітей, порядок усиновлення. Все це було запозичене та кодифіковане Зводом.

Сімейне право Гетьманщини чітко регулювало порядок, умови та укладання або розірвання шлюбу на Україні; встановлювало особисті та майнові відносини подружжя, батьків і дітей; порядок усиновлення, опікунства. Кодифікаційній комісії треба було вивчити і проаналізувати чинні джерела права та визначити ті норми сімейного права, які з одного боку не суперечили б давнім українським звичаям, а з іншого – навпаки підтверджували їх своїм авторитетом та досконалістю формулювань. Такі норми для багатьох принципів положень сімейного права кодифікаційна комісія використала з магдебурзького права, Статуту Великого князівства Литовського 1588 року.

У таких випадках, коли комісія не знаходила відповідних норм для формулювання чин-

ного права, вона сама формулювала нові норми, зокрема, щодо створення сім'ї, сімейного життя, тощо.

За Зводом – «Права, за якими судиться народ малоросійський» сім'я починалася з шлюбу. Термін шлюб мав два значення: 1. шлюб, як визначений законом та заснований на добровільній згоді договір між чоловіком і жінкою про спільне життя аж до смерті з метою створення сім'ї та продовження людського роду; 2. шлюб, як подружнє життя. Шлюбний вік встановлювався: для нареченої – 13 років, для нареченого – 18 років. Шлюбу передував весільний зговір, який укладався батьками майбутнього подружжя. Шлюбний зговір ставав дійсною шлюбною угодою після того, як майбутнє подружжя давало згоду: повнолітні – відразу після зговору батьків; неповнолітні – після досягнення повноліття. Згода дітей могла бути дана на словах. Проте мовчання також вважалось виявом згоди з домовленістю батьків. У випадку виявлення незгоди дітей на словах, батьківський зговір втрачав юридичну чинність. Цими положеннями у Гетьманщині підтверджувався давній український звичай, на основі якого головну роль у виборі подружньої пари та матеріально-го забезпечення нової сім'ї відігравали батьки.

У виняткових випадках і самі діти, зокрема, повнолітні з неповнолітніми або обоє неповнолітні, могли домовитись між собою про майбутній шлюб, але така угода набувала юридичної сили тільки тоді, коли була підтверджена ними після досягнення повноліття або коли вони, за взаємною згодою раніше почали подружнє життя. Взаємна згода дітей про шлюб потребувала дозволу батьків, а у випадках їх смерті – старших родичів чи опікунів. Порушення цього правила позбавляло дівчину посагу та спадкування батьківського чи материнського майна.

Проте, батьки чи старші родичі не мали права зволікати з видачею заміж дочки або надання їй дозволу на укладення шлюбу, маючи на меті затримати у своєму володінні належне дочці майно. Тоді дочка мала право

звернутися до місцевої адміністрації, яка давала дозвіл на укладання шлюбу замість батьків.

У Гетьманщині була лише одна перешкода вільного вибору подружньої пари – це заборона укладання шлюбу між близькими родичами, причому близькість споріднення встановлювалася на основі церковних правил. Порушення цього правила призводило до визнання шлюбу недійсним.

Офіційне розірвання шлюбу належало до компетенції церковних судів, які вирішували справи законності шлюбів і розлучень, а також питання віри і моралі.

Кримінальне право. У 18 столітті у кримінальному праві України посилюються репресії щодо злочинів проти держави, знижується вік кримінальної відповідальності, посилюються елементи жорстокості, частіше використовується принцип об'єктивного поставлення. Важливе місце у системі правопорушень посідають злочини проти православної віри [богохульство, чарівництво та інші]. Найнебезпечнішими службовими злочинами вважалися казнокрадство та хабарництво. Поширеними були злочини проти порядку управління. На території Нової Січі до них відносились навіть такі діяння, як самоуправне підвищення цін, установлених Кошем; пияцтво під час несення служби та військового походу та інше.

Серед майнових злочинів, найбільш регламентованою була крадіжка: кваліфікована – здійснена в церкві, у товариша, під час стихійного лиха; на Правобережній Україні жорстоко каралося гайдамацтво.

Серед злочинів проти моральності правопорушеннями вважалися такі діяння, як старцювання – Петро I установив кримінальну відповідальність, навіть, за давання милостині.

При винесенні суддею покарання проводилися диференціація залежно від соціального становища злочинця і потерпілого. За вбивство шляхтича страчували, а за вбивство простої людини сплачували штраф та відшкодували збитки родині вбитого. Козацька старшина, українська шляхта, дворяни несли

значно легше покарання, ніж проста людина, що вчинила таке ж діяння.

У 18 столітті посилюються кримінальні репресії, що досягалося не тільки переглядом чинного законодавства чи правового звичаю, а й широким застосуванням нових кримінально-правових норм, уведенням нових видів покарання, а також поширенням на територію України російського кримінального права, зокрема військово-кримінальних законів. Метою покарання було залякування, тому вища міра покарання була простою і кваліфікованою, яка передбачала четвертування, колесування, посадження на кіл, підвішування за ребро на гак, закопування живцем у землю. На Запорізькій Січі підвищували за ребро на гак, за вбивство товариша закопували в землю живцем разом з убитим, сажали на палю, забивали камінням. Тілесні покарання поділялися на ті, якими завдавалося каліцтво, та на болючі.

Кримінальне право виходило з реальності покарання, тому вироки виконувалися навіть за відсутності злочинця (якщо він був утікачем). Звід «Права» часто рекомендував заслання, позбавляли волі (ув'язнення). У 18 столітті з'явився новий вид покарання – заслання на каторгу (довічно або на певний строк). Покаранням вважалось вигнання з Запорізької Січі.

Процесуальне право. У 18 столітті на Україні існувало дві форми процесу: обвинувально-змагальний та слідчий (інквізиційний); не було чіткого поділу процесу на цивільний та кримінальний, хоча вже намітилася тенденція розглядати цивільні справи в межах обвинувально-змагального, а кримінальні – в межах слідчого процесу.

До останньої чверті 18 ст. все населення України вважалось правоздатним, тому що редакція Литовського Статуту 1588 року неправоздатними вважала тільки невільників, «безчесних», «проклятих». Статут не визнавав дієздатними: дітей, розтратників, психічно хворих, німих, залежних селян, якщо їх пан не був «асистентом».

Існували професійні адвокати, які за судовою реформою 1765 року стали називатися «присяжні повірені». За ордером Малоросійської колегії від 20.06.1767 року адвокатів було введено до складу нижчих судів. Після скасування Гетьманщини при Генеральному військовому суді функціонували чотири призначені адвокати. З подачею усного позову починалася так звана судова контраверсія. Попереднє слідство здійснював сам позивач, а якщо він скоїв державний, проти релігії або посадовий злочин – судові органи. Слідчі дії у українських судах називалися «шлакуванням». Передбачалося переслідування злочинця по залишеним ним слідам – «погоня»; суди брали під варту злочинця, накладали арешт на його майно.

З 1783 р. суд відбувався строго «за формою». Злісне ухилення відповідача від явки до суду призводило до повного задоволення позову потерпілого. Доказами вважалися власна заява, показання свідків, речові докази, висновки експертів; проводилися судово-медичні експертизи.

У кримінальних справах до обвинуваченого та свідків застосовувалося катування у вигляді так званої «проби», «квестії», «муки», від якої звільнялися – шляхта, духовенство, урядовці вищих рангів, божевільні, старі, малолітні, вагітні жінки (якщо це не стосувалося державної справи). Після 1716 року подавання і дослідження доказів у судах України регулювалися нормами «Краткого изображения процессов» – збірника процесуальних законів Росії.

У середині 18 ст. на Правобережній Україні процес зі змагального перетворився на інквізиційний. Судочинство характеризувалося формалізмом і здійснювалося на латині.

Вищою судовою інстанцією на Новій Січі залишався Кошовий суд, який керувався нормами «звичаєвого козацького права». Винесені судом вироки не оскаржувалися і не мінялися. Смертна кара виконувалася відразу після проголошення вироку. За формальної рівності усіх суб'єктів правовідносин на Січі суди діяли вельми диференційовано. Визна-

чаючи вину і міру покарання козака або представника іншого стану.

Таким чином, процесуальне право Української козацької держави зазнало певних змін. Відбувалися часті реорганізації судів, проводилися судові реформи, зокрема на Лівобережній Україні. Правовому регулюванню процесуальних відносин в Гетьманщині спеціально було присвячено чотири розділи. Процесуальне право поділено на дві частини: судовий устрій, що налічує 12 інстанцій, розділених на дві категорії – загальні і спеціальні, та, власне, судовий процес, який відзначався певними характерними особливостями. У «Правах» не проводилося розмежування між цивільним і кримінальним судочинством. Тобто провадження справ перед судом було єдиним, воно не поділялося на провадження в справах кримінальних, цивільних, фінансових. Це характерне для феодальної державності, зумовлене процесом становлення української держави в умовах відбиття частих і тривалих військових агресій, внутрішньою політичною нестабільністю, складністю і динамічністю соціальної структури суспільства, поступовим обмеженням суверенітету Гетьманщини російським самодержавством. Загальні козацькі суди відігравали провідну роль в українській судовій системі, бо козацтво лідирувало серед інших станів суспільства, відрізняючись найбільшою організованістю. Об'єктивно склалася ієрархічна система козацьких судів. До вищих судів належали суди гетьмана, Ради генеральної старшини, Ради старшин, Генеральної Військової канцелярії, Генерального Військового Суду. В окремих випадках у першій половині 18 ст. суди відбувалися на генеральних козацьких радах. Генеральна військова Канцелярія при наявних можливостях створювала третейські суди, які сприяли укладенню мирових угод. Постійними судовими органами були суди гетьмана, Генеральної Військової канцелярії, Генерального Військового Суду, полкові і сотенні суди, а також сільські та міські суди зі змішаними колегіями. Судові функції інших органів козацької державності

виконувались епізодично. Магістратські, ра-тушні, цехові, духовні та доменіальні суди мали стану юрисдикцію. Спеціальними су-дами з предметною юрисдикцією були ярма-ркові та митні суди. Тенденція до підпоряд-кування міщанських судів козацьким судам не знайшла завершення внаслідок опору мі-щанського патриціату і незацікавленості са-модержавства в посилені політичної влади козацької старшини. Міщанським судам у 17–18 ст.ст. був притаманний найбільший демок-ратизм, що виявився у виборності складів су-дових колегій усіма повноправними громадя-нами міст і широкому представництві міських громад на судових засіданнях, наявності еле-ментів суду присяжних. Члени колегій мі-щанських судів затверджувалися на посади гетьманом. Широке розповсюдження в Геть-манщині отримав розгляд цивільних і незнач-них кримінальних справ у квазісудовому по-рядку третейськими та мировими судами, що підтримувалося державою, бо зменшувало навантаження на офіційні суди.

Судово-реформаторською діяльністю були універсали наказного гетьмана П.Л. Полубот-ка в 1722–1723 рр.. В них вперше в практиці української правотворчості були відображені такі прогресивні принципи судочинства, кот-рі за сучасною термінологією можуть бути визначені як принципи колегіальності, спра-ведливості, Істинності, законності, доцільнос-ті, об'єктивності, формально-юридичної рів-ності. Результатами діяльності П.Л. Полуботка стало офіційне встановлення ієра-рхії судових інстанцій і порядку розгляду справ за апеляціями, а також запровадження інституту суддів-асесорів у Генеральному Військовому Суді і полкових судах. Упоряд-кування апеляційних інстанцій супроводжу-валося встановленням станової судової юрис-дикції, що започатковувало розмежування козацьких і міщанських судів, а також коза-цьких і міщанських колегій у сільських судах.

Асесорство у Генеральному Військовому Суді забезпечувало колегіальність і підвищу-вало оперативність його роботи. Формування

змінних асесорських колегій передбачало ме-ханізм ротації їхнього складу, що покликане було завадити судовим зловживанням. Вису-вання та обрання асесорів від усіх полків Ге-тьманщини створювало представництво со-тенно-полкової старшини в Генеральному Військовому Суді, що сприяло консолідації регіональних козацьких структур навколо ге-тьманського правління. Відбулось остаточне офіційне оформлення правового статусу пол-кових судів і посад полкових суддів. Зміна останніх сотенно-полковою старшиною від-бувалося лише за затвердженням гетьмана. Полкові суди відокремлювалися від магіст-ратських у містах, що були полковими центрами. В них також вводилися посади асе-сорів. Судовий нагляд і тлумачення права щодо полкових судів здійснювали гетьмансь-кий суд і Генеральний військовий Суд. Геть-манський суд став касаційною, а ГВС – апе-ляційною інстанцією на декрети полкових судів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вислобоков К. Визначна пам'ятка украї-нського права: джерела, зміст, система та со-ціально-політичні передумови створення / К. Вислобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. – К. : Ін-т дер-жави і права ім. В. М. Корецького НАН Укра-їни, 1997.
2. Гуржій О. І. Право в Українській коза-цькій державі (др. пол. 17–18 ст.ст.) / Гур-жій О. І. – К., 1994.
3. Кульчицький В. Найвизначніші пам'ятки правової культури України / Куль-чицький В. // Основи держави і права України / за ред. доц. Настюка М. І. – Вид. 2-е, доп. і випр. – Львів, 1994.
4. Саласько М. В. Кодифікація українсько-го права в першій половині 18 ст. / Салась-ко М. В. // Проблеми державотворення і захи-сту прав людини. – Львів, 1995.
5. Ткач А. П. Право України 17–18 ст.ст. / Ткач А. П. – Київ-Хмельницький, 1992.

6. Шкляр Л. Українська державність: політико-правовий аспект / Шкляр Л. // Вісник Академії наук України. – 1993. – № 5.

Матвеева Т. О. Законодавство Гетьманщини у 18 ст. / Т. О. Матвеева // Форум права. – 2016. – № 2. – С. 114–123 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2016_2_19.pdf

Досліджено період, коли після національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. була проведена кодифікація права Гетьманщини, в наслідок якої з'явився кодекс «Права, за якими судиться народ малоросійський», перше українське національне право.

Матвеева Т.А. Законодательство Гетманщины в 18 в.

Исследован период, когда после национально-освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг., была проведена кодификация права Гетманщины, в результате которой появился кодекс «Права, по которым судится народ малороссийский», первое украинское национальное право.

Matveeva T.A. Legislation Hetmanate in the 18th century

After national liberation war of the Ukrainian people of 1648–1654, codification of the right of Hetmanate as a result of which there was a code «The rights by which the people Little Russian», the first Ukrainian national right have legal proceedings was carried out.